

ΔΗΜΗΤΡΑΣ Ν. ΣΦΕΝΔΟΝΗ

ΟΙ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΗΣ ΟΥΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ *ΕΓΩ*
ΣΤΗΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ LOCKE

[ΛΕΥΚΗ ΣΕΛΙΔΑ]

Τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει ἡ θεωρία τοῦ Locke γιὰ τὴν οὐσία ἐγκκεῖται στὸ γεγονός ὅτι ἐδῶ φαίνεται ἔντονα ἡ προσπάθεια πού ὑπάρχει μέσα σὲ ὅλο τὸ ἔργο τοῦ φιλοσόφου νὰ συμβιβάσῃ τὴ νέα ἐμπειρική θεωρία τῆς γνώσης, μὲ ὀρισμένες βασικὲς μεταφυσικὲς θέσεις τῆς σχολαστικῆς Φιλοσοφίας, πού εἶχαν φθάσει μέχρι τὴν ἐποχὴ του χωρὶς νὰ ὑποστοῦν καμμία σοβαρὴ κριτική. Ἐνῶ δηλαδή οἱ ἀρχὲς ἐπάνω στίς ὁποῖες ἐπιχειρεῖ νὰ οἰκοδομήσῃ ὅλη τὴν θεωρία του εἶναι καθαρὰ ἐμπειρικές, ἐνῶ ἀπορρίπτει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κάθε εἶδους μεταφυσικὴ ἀναζήτηση καὶ θεωρεῖ σὰν μοναδικὸ ἀντικείμενο γνώσης τὸ ὕλικὸ πού προσφέρουν οἱ αἰσθήσεις, ὥστόσο ὅμως, στὴν προσπάθειά του νὰ προσδιορίσῃ τὴ φύση αὐτοῦ πού κλείνει μέσα του τὴν πραγματικὴ ὑπαρξὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἀπελευθερωθῇ τελείως ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς οὐσίας, ὅσο κι ἂν ἡ οὐσία εἶναι τὸ στοιχεῖο ἀκριβῶς ἐκεῖνο πού ὑπερβαίνει τὰ φαινόμενα καὶ βρίσκεται μέσα στὴν ἐσωτερικὴ φύση τῶν πραγμάτων, τόσο τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὅσο καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ μας κόσμου.

Ἡ ὅλη ἀνάπτυξη τῆς θεωρίας τοῦ Locke γιὰ τὴν οὐσία ἔχει ἄμεση ἐπίπτωση καὶ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναλύσῃ τὴν ἔννοια τῆς ταυτότητος τοῦ «ἐγώ», ἐφόσον τὸ «ἐγώ» εἶναι τὸ στοιχεῖο πού πηγαίνει πέρα ἀπὸ τὰ φαινόμενα τοῦ ψυχικοῦ κόσμου, καὶ ἀποτελεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐνότητάς τους. Ὁ Locke ἐπιχειρεῖ μίαν βαθειὰ ἀνάλυση τῶν φαινομένων τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου τοῦ ἀνθρώπου, τὰ ὁποῖα συντελοῦν στὴν διατήρηση τῆς ταυτότητος τοῦ «ἐγώ». Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὀρθότητα ἢ τὴν πληρότητα τῶν συμπερασμάτων, στὰ ὁποῖα καταλήγει, ἡ ἀνάλυση αὐτὴ ἔχει ἀξία γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θέτει τὰ προβλήματα, ὅπως καὶ γιὰ τὴν πρωτοτυπία τῶν συμπερασμάτων πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπετέλεσαν ἀφετηρία γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς νεώτερης ψυχολογίας¹.

Πρὶν προχωρήσουμε ὅμως στὴν ἐξέταση τῆς θεωρίας τοῦ Locke γιὰ τίς δύο ἔννοιες πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν, τῆς οὐσίας καὶ τοῦ «ἐγώ», θὰ πρέπη προηγουμένως νὰ ἔχουμε ὑπόψη μας τίς βασικὲς ἀρχές, πού θέτει σὰν θεμέλιο τοῦ συστήματός του, ὡς πρὸς τὸ γενικὸ πρόβλημα τῆς φύσης καὶ τῶν ὁρίων τῆς ἀνθρώπινης γνώσης, τὸ ὁποῖο καὶ ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο ἐρεῦνης τοῦ *Essay Concerning Human Understanding*.

1. Βλ. R. AARON, *John Locke*, Oxford 1965, σ. 128.

Ἡ Θεωρία τῆς γνώσης.

Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο προσπαθεῖ νὰ λύσῃ τὸ πρόβλημα ὁ Locke ἐγκαινιάζει μία νέα γραμμὴ στὴν Ἀγγλικὴ διανόηση τῶν νεωτέρων χρόνων. Ἐρευνᾷ τὴ φύση τῆς ἀνθρώπινης νόησης μέσα ἀπὸ ἓνα πρίσμα ἐμπειρικὸ καὶ ψυχολογικὸ ἀπορρίπτοντας τὶς μεταφυσικὲς ἐρμηνεῖες, καὶ κάνοντας τὴν ψυχολογία ὄργανο γιὰ τὴν ἔρευνα τῶν γνωσιολογικῶν προβλημάτων¹. Τὴν ἐμπειρικὴ γραμμὴ τοῦ Locke θὰ ἀκολουθήσουν μὲ περισσότερη συνέπεια κατόπιν ὁ Hume καὶ ὁ Berkeley.

Ἡ θέση του ὡς πρὸς τὴν πηγὴ τῆς γνώσης εἶναι ἀρχικὰ ἀπόλυτα ἐμπειρική. Ὁ νοῦς δὲν ἔχει κανένα περιεχόμενο χωρὶς τὴν συνδρομὴ τῆς ἐμπειρίας, εἶναι μία *tabula rasa*. Ἐπομένως, μοναδικὴ πηγὴ γνώσης εἶναι ἡ ἐμπειρία ποὺ ἔχουμε μέσα ἀπὸ τὴν αἴσθηση. Ἐδῶ ὁ Locke διακρίνει δύο εἴδη αἴσθησης: τὴν ἐξωτερικὴ αἴσθηση (*sensation*), ἡ ὁποία μᾶς τροφοδοτεῖ μὲ ιδέες ἀπὸ τὸν κόσμο ποὺ μᾶς περιβάλλει, καὶ τὴν ἐσωτερικὴ αἴσθηση (*reflexion*), ποὺ μᾶς τροφοδοτεῖ μὲ ιδέες ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ μας κόσμο, ἀπὸ τὶς λειτουργίες τῆς δικῆς μας ψυχῆς. Καὶ στὶς δύο, ὅμως, περιπτώσεις τὸ μοναδικὸ περιεχόμενο τοῦ νοῦ μας εἶναι οἱ ιδέες. Ὅ,τιδήποτε βλέπουμε μπροστὰ μας, σκεφτόμαστε ἢ φανταζόμαστε δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ μία ιδέα μέσα στὸ νοῦ. Ἀμεση ἐπαφὴ δὲν ἔχουμε μὲ τὰ ἴδια τὰ πράγματα, ἀλλὰ μόνον μὲ τὶς ιδέες ποὺ τὰ ἀντιπροσωπεύουν². Ἔτσι ἡ γνώση γιὰ τὸν Locke ἔχει χαρακτήρα καθαρὰ ἀντιπροσωπευτικὸ. Οἱ ιδέες εἶναι σύμβολα τῶν ιδιοτήτων τῶν διαφόρων ἀντικειμένων. Μία τέτοια ὅμως ἀποψη κλείνει μέσα τῆς πολλὰς δυσκολίες γιὰ τὴν ἀπάντηση ποὺ θὰ πρέπη νὰ δοθῇ ὡς πρὸς τὰ ὅρια τῆς ἀνθρώπινης γνώσης³.

Ἐὰν συνέχιζε μὲ ἀπόλυτη συνέπεια τὴ γραμμὴ αὐτὴ ποὺ ἀνοίξε ὁ Locke, θὰ ἔπρεπε εἶτε νὰ δηλώσῃ τὴν ἀδυναμία τοῦ νοῦ νὰ γνωρίσῃ σὲ τί ἀνταποκρίνονται οἱ ιδέες μας, καὶ ἔτσι νὰ ὀδηγηθῇ ἀναπόφευκτα σ' ἓνα σκεπτικισμὸ ὡς πρὸς τὰ ὅρια τῆς γνώσης, εἶτε νὰ ἀρνηθῇ τὴν ὑπαρξὴ ὁποιασδήποτε ὑλικῆς πραγματικότητας καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ φθάσῃ στὴν βεβαιότητα τοῦ Berkeley ταυτίζοντας τὸ *esse* τῶν πραγμάτων μὲ τὸ *percipi* ἢ τὸ *percipere*⁴.

Γιὰ νὰ ἀποφύγῃ ἀκριβῶς αὐτὲς τὶς συνέπειες στὶς ὁποῖες θὰ ὀδηγοῦνταν ἀναγκαστικά, θεώρησε ἀναγκαῖο νὰ κάνῃ ὀρισμένες παρεκκλίσεις, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἐπιπτώσεις καὶ στὴν διαμόρφωση τῆς θεωρίας του γιὰ τὴν οὐσία, γι' αὐτὸ καὶ θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ τὶς ἀναφέρουμε.

1. Βλ. W. WINDELBAND, *A History of Philosophy*, New York 1958, σ. 439, 447.

2. Βλ. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, II. 1. 2-5.

3. Βλ. O'CONNOR, *A Critical History of Western Philosophy*, New York, 1968, σ. 211.

4. Βλ. Berkeley, *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*, 1, 3.

Πρωτεύουσες καί δευτερεύουσες ιδιότητες.

Ἡ πρώτη ἀπό τίς παρεκκλίσεις αὐτές ἀναφέρεται στόν διαχωρισμό πού κάνει ἀνάμεσα στίς πρωτεύουσες καί δευτερεύουσες ιδιότητες τῶν σωμάτων. Για νά ἀποφύγῃ τόν ἀπόλυτο σκεπτικισμό ὡς πρὸς τήν πραγματική ὑπαρξή τῶν ιδιοτήτων τῶν σωμάτων, τίς ὁποῖες γνωρίζουμε μέσα ἀπὸ τίς αἰσθήσεις, καί τήν δυνατότητα τοῦ νοῦ νά γνωρίσῃ, ἐάν καί κατὰ πόσο οἱ ιδέες ἀνταποκρίνονται σέ κάτι πού πραγματικά ὑπάρχει ἔξω καί ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο, ὁ Locke προχώρησε στήν διάκριση τῶν ιδιοτήτων σέ πρωτεύουσες καί δευτερεύουσες. Σύμφωνα μὲ τήν θεωρία του οἱ πρῶτες ἀνταποκρίνονται σέ πραγματικές ιδιότητες τῶν σωμάτων, ὅπως εἶναι ἡ μορφή, ἡ στερεότης, ἡ κίνηση κτλ., ἐνῶ οἱ ιδέες τῶν δευτερευουσῶν ιδιοτήτων, ὅπως τὰ χρώματα, οἱ ἤχοι, οἱ ὀσμές κτλ., δὲν ἔχουν τήν ἀντίστοιχη πραγματική ιδιότητα, ἀλλὰ σχηματίζονται στὸ νοῦ μας ἀπὸ τήν ἐπίδραση δυνάμεων πού ἔχουν οἱ πρωτεύουσες ιδιότητες νά προκαλοῦν μέσα μας τήν δημιουργία διαφόρων αἰσθημάτων¹. Ἐὰν κλείσουμε τὰ μάτια καί τὰ αὐτιά μας θὰ πάψουν αὐτομάτως νά ὑπάρχουν γιὰ μᾶς χρώματα, ἤχοι, ὀσμές καί τὸ μόνο πού θὰ μείνῃ θὰ εἶναι ἡ μορφή, ἡ στερεότης, ἡ κίνηση καί οἱ ἄλλες πρωτεύουσες ιδιότητες.

Ὁ Berkeley ἄσκησε αὐστηρότατη κριτική στήν ἀποψη αὐτὴ τοῦ Locke, καί, στηριζόμενος στὰ ἴδια ἐπιχειρήματα, προσπάθησε νά ἀποδείξῃ ὅτι ὅσα ἀναφέρει ὁ Locke γιὰ τίς δευτερεύουσες ιδιότητες τῶν σωμάτων θὰ πρέπη νά δεχθοῦμε πὼς ἰσχύουν καί γιὰ τίς πρωτεύουσες, καταλήγοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ στὸ συμπέρασμα πὼς ὁποιαδήποτε ιδιότης τῶν σωμάτων δὲν εἶναι δυνατόν νά ἔχῃ ὑπαρξή ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ νοῦ πού τήν συλλαμβάνει. Δὲν ὑπάρχει δηλαδή πουθενά ἄλλοῦ παρὰ μόνον μέσα στὸ πνεῦμα².

Ἀφηρημένες ιδέες.

Ἡ δεύτερη βασικὴ παρέκκλιση τοῦ Locke ἀπὸ τήν ἀρχικὴ καθαρὰ ἐμπειρική τοποθέτηση εἶναι ἡ παραδοχὴ τῶν ἀφηρημένων ιδεῶν. Ἐνῶ ἀφετηρία γιὰ τὸ γνωσιολογικὸ πρόβλημα ὑπῆρξε ἡ ἀρχὴ ὅτι μοναδικὴ πηγὴ γνώσης εἶναι ἡ αἴσθησις, ἐσωτερικὴ καί ἐξωτερικὴ, καί ἐπομένως ὁποιαδήποτε ιδέα ὑπάρχει μέσα στὸ νοῦ μας δὲν μπορεῖ παρὰ νά ἔχῃ σχηματισθῇ ἀπὸ ἐντυπώσεις πού προέρχονται μέσα ἀπὸ τίς αἰσθήσεις, φθάνει ὥστόσο νά παραδεχθῇ πὼς ὁ νοῦς ἔχει τὴ δυνατότητα νά σχηματίσῃ ἀφηρημένες ιδέες³. Τὸ βασικὸ λάθος, πού κάνει ἐδῶ, πηγάζει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι πιστεύει πὼς οἱ λέξεις εἶναι σύμβολα

1. Βλ. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, II. VIII. 8-26.

2. Βλ. Berkeley, *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*, I. 9-15.

3. Βλ. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, II. II. 2.

τῶν ἰδεῶν καὶ ὅτι οἱ ἰδέες εἶναι εἰκόνες νοητικές. Ἐδῶ βλέπουμε τὸν Locke νὰ παραμένῃ προσκολλημένος σὲ ἓνα παλαιότερο νομιναλισμό, ὁ ὁποῖος ἐβλεπε τὶς γενικὲς ἔννοιες σὰν λεκτικούς τύπους¹.

Τὸ βασικὸ σημεῖο τῆς κριτικῆς τοῦ Berkeley στὴν ἀποψη τοῦ Locke γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀφηρημένων ἰδεῶν ἀναφέρεται στὸ γεγονὸς ὅτι, ἐὰν δεχθοῦμε πὼς ὑπάρχουν ἀφηρημένες ἰδέες, τότε θὰ πρέπη ἀναγκαστικὰ νὰ δεχθοῦμε πὼς αὐτὲς ἀναφέρονται σὲ κάτι, τὸ ὁποῖο δὲν συλλαμβάνουμε ἄμεσα μὲ τὶς αἰσθήσεις μας. Καὶ ἐπειδὴ ὅ,τιδήποτε μπορεῖ νὰ γίνῃ γνωστὸ σ' ἐμᾶς γίνεται μόνον μέσα ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις, γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ θὰ πρέπη νὰ παραδεχθοῦμε πὼς οἱ ἀφηρημένες ἰδέες ἀναφέρονται σ' ἓνα ἄγνωστο κάτι τι, (an I-know-not-what), «τὸ ὁποῖο ἄλλοι τὸ ὀνομάζουν οὐσία καὶ ἄλλοι ὕλη»². Πράγμα τὸ ὁποῖο πιστεύει ὁ Berkeley ὅτι ἀποτελεῖ τὴν πιὸ βαθειὰ ρίζα τοῦ σκεπτικισμοῦ, ἐφόσον δὲν ἔχουμε καμμία ἀπολύτως δυνατότητα νὰ τὸ γνωρίσουμε.

Ἐδῶ ἀκριβῶς ἐγκεῖται ἡ ἀμφιταλάντευση τοῦ Locke γιὰ τὴν ἔννοια τῆς οὐσίας. Ἐὰν ἤθελε νὰ μείνῃ ἀπολύτως συνεπὴς στὸν δρόμο τοῦ φαινομενισμοῦ, ποὺ ἀνοίξε ὁ ἴδιος, θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν ἀπορρίψῃ τελείως. Αὐτὸ δὲν μπόρεσε νὰ τὸ κάνῃ διότι δὲν κατάφερε νὰ ἀποσπασθῇ τελείως ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ σκέψη, ἀπὸ τὴν ἐπιρροὴ τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας, καὶ ἀπὸ τὸν φόβον τῆς θρησκείας, γιὰ τὴν ὁποία ἡ ἔννοια τῆς οὐσίας ἦταν ἡ πιὸ ἀπαραίτητη γιὰ νὰ στηρίξῃ τὰ δόγματά της, ὅπως τὸ δόγμα τῆς εὐχαριστίας, τῆς ἐνσαρκώσεως, τῆς Ἀγίας Τριάδος³.

Παρόλο ὅμως ποὺ δὲν μπόρεσε νὰ διαγράψῃ τελείως τὴν ἔννοια τῆς οὐσίας, δὲν μπόρεσε ὥστόσο νὰ τὴν ἀναλύσῃ μὲ ἓνα τρόπο θετικό. Σύμφωνα μὲ τὴν θεωρία του, οὐσία εἶναι ἓνα ἄγνωστο κάτι τι, τὸ ὁποῖο δὲν θὰ μπορέσουμε ποτὲ νὰ γνωρίσουμε. Ὁ Locke εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ τόλμησε νὰ ἀσκήσῃ κριτικὴ στὴν παραδεδομένη ἀποψη γιὰ τὴν οὐσία καὶ ἡ κριτικὴ του αὐτὴ εἶχε ἐπίδραση τόσο στοὺς ἄμεσους διαδόχους του, τὸν Berkeley καὶ τὸν Hume ὅσο καὶ στοὺς μετέπειτα φιλοσόφους. Ἐκεῖνο ποὺ σώζει τὴν οὐσία μέσα στὰ πλαίσια τῆς αὐστηρῆς κριτικῆς του εἶναι ἡ τοποθέτησή της σὲ μία ἄγνωστη περιοχὴ. Δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἀπορρίψῃ, ἐφόσον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἰσχωρήσῃ στὴν περιοχὴ της⁴.

1. Βλ. W. WINDEL BAND, *A History of Philosophy*, New York, 1958, σ. 451.

2. Βλ. Berkeley, *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*, Εἰσαγωγή, 9-17.

3. Βλ. D. J. O'CONNOR, *John Locke*, New York, 1966, σ. 73-74.

4. Βλ. J. GIBSON, *Locke's Theory of Knowledge*, Cambridge 1968, σ. 190.

I. Ἡ ἔννοια τῆς οὐσίας.

Πρὶν προχωρήσουμε στὴν ἀνάλυση τοῦ Locke γιὰ τὴν οὐσία, μὲ τὴν ὁποία ἀσχολεῖται κυρίως στὸ β. II, κεφ. XXIII τοῦ *Essay Concerning Human Understanding*, θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ δοῦμε προηγουμένως τὴ σημασία ποὺ εἶχε ὁ ὅρος μέσα στὴν σχολαστικὴ φιλοσοφία μέχρι τὸ 17ο αἶώνα.

Τὸ ὄντολογικὸ σχῆμα τῆς σχολαστικῆς φιλοσοφίας τοποθετοῦσε τὴν πραγματικότητα τοῦ κόσμου μέσα στὰ πλαίσια δύο θεμελιωδῶν κατηγοριῶν: τῆς οὐσίας καὶ τοῦ κατηγορήματος. Κάθε τι τὸ ὁποῖο εἶναι ἀληθινὸ εἶναι εἴτε οὐσία εἴτε προσδιορισμὸς τῆς, ιδιότης δηλαδὴ ἢ κατηγορήμα. Μόνον ποὺ οἱ ιδιότητες δὲν κλείνουν μέσα τους τὴ δυνατότητα γιὰ ἀνεξάρτητη ὑπαρξή, ἀλλὰ συνεπάγονται αὐτομάτως μία ἀπώτερη μορφή ὑπαρξῆς, τὴν οὐσία, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτῶνται καὶ στὴν ὁποία ἀνήκουν. Οἱ βασικὲς σημασίες ποὺ ἔχει ἡ οὐσία σὰν μοναδικὸ θεμέλιο τῆς πραγματικότητος μέσα στὴ σχολαστικὴ φιλοσοφία εἶναι τρεῖς:

1. Οὐσία εἶναι ἡ *ens per se stans*. Εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἔχη ὑπαρξή ἀνεξάρτητη καὶ πραγματικὴ καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀπορρέουν ὅλα τὰ ἄλλα, οἱ ιδιότητες, οἱ σχέσεις, τὰ συμβεβηκότα. Σ' αὐτὴ τὴ σημασία τῆς οὐσίας ἔμεινε προσκολλημένος ὁ Descartes. Μόνο ποὺ δέχεται, ἀντίθετα πρὸς τὴ σχολαστικὴ φιλοσοφία, πὼς οἱ οὐσίες ἔχουν κατηγορήματα (ἡ σκέψη εἶναι τὸ κατηγορήμα τοῦ νοῦ καὶ ἡ ἔκταση τῆς ὕλης).

2. Οὐσία εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἔχει πάντοτε τὴν θέσιν ὑποκειμένου μέσα σὲ μία πρόταση. Ἐδῶ βλέπουμε τὴν λογικὴ δυάδα ὑποκείμενο-κατηγορούμενο νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν μεταφυσικὴ δυάδα οὐσία-συμβεβηκῶς χωρὶς νὰ γίνεται καμμία διάκριση. Αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἡ σύγχυση εἰσχωρεῖ πολλές φορές καὶ μέσα στὴ σκέψη τοῦ Locke καὶ τὸν ἐμποδίζει νὰ ἀσκήσῃ ὀρθὴ καὶ ξεκάθαρη κριτικὴ στὴν ἔννοια τῆς οὐσίας.

3. Οὐσία εἶναι *quod substat accidentibus*, εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸ ὑπόστρωμα ἢ τὸ ὑπο-στήριγμα τῶν ιδιοτήτων. Σ' αὐτὴν τὴν τρίτην σημασία δίνει ὁ Locke τὴν μεγαλύτερη βαρύτητα. Μένει προσκολλημένος στὴν ἀποψη τοῦ Descartes ὅτι οἱ ιδιότητες καὶ τὰ κατηγορήματα ἔχουν ἀνάγκη ὅπωςδὴποτε νὰ στηριχθοῦν κάπου, σὲ κάποια οὐσία, χωρὶς ποτὲ νὰ ἐπιχειρήσῃ νὰ προβῇ σὲ μία αὐστηρὴ ἐξέταση τῆς θεωρίας αὐτῆς¹. Δέχεται ἀναντίρρητα τὸ δυαδικὸ σχῆμα τῆς πραγματικότητος τοῦ κόσμου, ποὺ συνίσταται στὶς δύο κατηγορίες τῆς οὐσίας καὶ τῶν προσδιορισμῶν τῆς. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς οὐσίας εἶναι τόσο σίγουρη γι' αὐτὸν ὅσο καὶ ἡ δική του ὑπαρξὴ².

1. Βλ. O'CONNOR, *John Locke*, New York, 1966, σ. 74-5, R. AARON, *John Locke*, Oxford, 1965, σ. 173.

2. Βλ. J. GIBSON, *Locke's Theory of Knowledge*, 1968, σ. 191.

α. Ἡ γενικὴ ἔννοια τῆς οὐσίας.

Ὁ συλλογισμὸς μὲ τὸν ὁποῖο φθάνει ὁ Locke στὴν ἔννοια τῆς οὐσίας εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς ὁ ἑξῆς: Μὲ βάση τὸ ὑλικὸ ποὺ ἔχουμε μέσα ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις μας κάνουμε διάκριση ἀνάμεσα στὰ πράγματα καὶ τὶς ιδιότητές τους. Λέμε ὅτι τὸ μῆλο π.χ. εἶναι στερεό, κόκκινο, στρογγυλὸ κτλ. Ἐὰν παραστήσουμε τὸ μῆλο μὲ τὸ γράμμα M καὶ τὶς ιδιότητές του μὲ $\Psi_1, \Psi_2, \Psi_3, \Psi_4, \Psi_5$, θὰ ποῦμε πὼς τὸ M εἶναι Ψ_{1-5} . Πράγμα τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ σημαίνει δύο πράγματα: 1) ἢ ὅτι τὸ M δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἓνα ἄθροισμα τῶν ιδιοτήτων του, ὁπότε ἡ πρότασή μας θὰ εἶναι ταυτολογικὴ ($M = \Psi_{1-5}$), 2) ἢ ὅτι τὸ M εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ ἀπλὸ ἄθροισμα τῶν ιδιοτήτων του. Θὰ πρέπη, δηλαδή, στὴν περίπτωσή αὐτὴ τὸ M νὰ ἰσοῦται μὲ $\Psi_{1-5} + X$, ὅπου τὸ X δὲν εἶναι ἀσφαλῶς μία ιδιότης ποὺ μπορεῖ νὰ περιγραφῇ μὲ λέξεις, διότι ἤδη τὶς ιδιότητες τὶς κατονομάσαμε μὲ Ψ_{1-5} . Συνεπὼς τὸ X εἶναι κάτι τὸ ὁποῖο δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς τὸ γνωρίζουμε, ἐφόσον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τὸ περιγράψουμε. Τὸ μόνο ποὺ μποροῦμε νὰ ποῦμε εἶναι πὼς βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν ιδιοτήτων ποὺ παρατηροῦμε καὶ τὶς ὑπο-βαστάζει, εἶναι δηλαδή ἓνα substratum quod substat accidentibus.

«Ἐτσι, ἐὰν κανεὶς θελήσῃ νὰ ἐξετάσῃ τί εἶναι αὐτὸ στὸ ὁποῖο ἀποδίδουμε τὸ γενικὸ ὄνομα τῆς καθαρῆς οὐσίας, θὰ διαπιστώσῃ πὼς δὲν ἔχει καμμία ἀπολύτως ἰδέα ποὺ νὰ ἀνταποκρίνεται σ' αὐτήν· τὸ μόνο ποὺ ἔχει εἶναι ἡ ὑπόθεση (supposition) ὅτι ὑπάρχει ἓνα ἄγνωστο ὑπο-στήριγμα γιὰ τὶς ιδιότητες, οἱ ὁποῖες διαθέτουν τὴν ἱκανότητα νὰ προκαλοῦν μέσα στὸ νοῦ μας τὸν σχηματισμὸ ἀπλῶν ἰδεῶν»¹.

«Ἡ ἰδέα, λοιπόν, στὴν ὁποία ἀποδίδουμε τὸ γενικὸ ὄνομα τῆς οὐσίας, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ τὸ ὑποτιθέμενο, ἄγνωστο ὑπο-στήριγμα τῶν ιδιοτήτων τὶς ὁποῖες δὲν μποροῦμε νὰ φαντασθοῦμε πὼς ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ σταθοῦν sine re substante, χωρὶς κάτι νὰ τὶς ὑπο-βαστάζῃ. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ τὴν ὀνομάζουμε Substantia, ποὺ σημαίνει, σύμφωνα μὲ τὴν πραγματικὴ σημασία τῆς λέξης, αὐτὸ τὸ ὁποῖο βρίσκεται κάτω ἢ αὐτὸ τὸ ὁποῖο στηρίζει (τὶς ἰδέες)»².

Θὰ πρέπη νὰ προσέξουμε ὅτι στὰ ἐδάφια ποὺ παραθέσαμε ὁ Locke μιλάει γιὰ τὴν γενικὴ ἔννοια τῆς οὐσίας, ἐνῶ βασικὰ τὸν ἐνδιαφέρει ἡ ἔννοια τῶν ἀτομικῶν οὐσιῶν, τόσο τῶν σωματικῶν ὅσο καὶ τῶν πνευματικῶν. Ἐνῶ, δηλαδή, σύμφωνα μὲ τὴν ἐμπειρικὴ του ἀρχή, μοναδικὸ περιεχόμενο τῆς σκέψης μας εἶναι τὰ φαινόμενα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, καὶ ἐπομένως ἔχουν τὸν

1. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, II. XXIII. 2.

2. Locke, *Ibid.*, II. XXIII. 2.

χαρακτήρα τοῦ ἀτομικοῦ, δέν μπορεῖ ὥστόσο νά ἀποφύγη νά ἀναγνωρίσῃ στήν έννοια τής ούσίας καί ἕνα χαρακτήρα καθολικότητος. Δέν τολμάει νά φθάσῃ στά ἄκρα καί νά πῇ πῶς ἡ γενική έννοια τής ούσίας δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἕνα δημιούργημα τής φαντασίας, διότι βλέπει καθαρά πῶς κινδυνεύει νά ἀναχθῇ ὅλη ἡ πραγματικότης τοῦ κόσμου σέ μία ἀπλῆ διαδοχὴ έντυπώσεων, ὅπως συμβαίνει στήν θεωρία τοῦ Hume.

β. Οἱ ιδέες τῶν ἀτομικῶν οὐσιῶν.

1. Σωματικές οὐσίες.

Μετά τήν σύντομη ἀνάλυση ποὺ κάνει ὁ Locke στήν γενική έννοια τής ούσίας προχωρεῖ κατόπιν στίς σύνθετες ιδέες τῶν ἀτομικῶν οὐσιῶν, μέ τίς ὁποῖες πρόκειται κυρίως νά ἀσχοληθῇ. Ἐδῶ, στήν ἐξέτασή τῶν ἀτομικῶν οὐσιῶν φαίνεται ἡ διαφορὰ ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν ἐμπειρική θεώρηση τοῦ προβλήματος ποὺ βρίσκουμε στὸν Locke καί τήν ὀρθολογική, ποὺ βρίσκουμε στὸν Spinoza. Γιά τὸν Spinoza δέν ὑπάρχουν πράγματα, ἢ οὐσίες, ποὺ μποροῦν νά σταθοῦν μόνα τους. Τὸ κάθε τι ἐντάσσεται μέσα στήν έννοια τής μιᾶς ούσίας, τής μοναδικῆς πραγματικῆς ὑπαρξῆς, μέσα στήν ὁποία ὅλα ὑπάρχουν καί συμβαίνουν κατὰ λογικὴ ἀναγκαιότητα¹.

Ἀντίθετα ὁ Locke κινεῖται διαρκῶς μέσα στὸ χῶρο τῶν ιδεῶν ποὺ ἔχουμε γιά τίς ἀτομικές οὐσίες, εἴτε ὕλικές εἶναι αὐτές, εἴτε πνευματικές, καί δέν ἀνεβαίνει σέ μιὰ ἀνώτερη βαθμίδα γιά νά στηρίξῃ τὰ φαινόμενα στήν ἀπώτερη ἀναγκαιότητα τοῦ νοῦ, ἀπὸ τὴν ὁποία ὅμως ποτὲ δέν ἀπελευθερώνεται τελείως. Γιά τὸν Locke τὰ ἀτομικὰ πράγματα εἶναι καθαρὸ προϊόν τής ἐμπειρίας μας, εἶναι μία ἀτομικὴ καί πρόσκαιρη γνώση ποὺ ἀποκτοῦμε μέσα ἀπὸ τίς αἰσθήσεις². Μέσα ἀπὸ τίς αἰσθήσεις συλλαμβάνουμε ὀρισμένους συνδυασμοὺς ἀπλῶν ιδεῶν, τοὺς ὁποίους ἀποδίδουμε σέ μία οὐσία καί ἔτσι φθάνουμε στήν έννοια τής ούσίας τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀλόγου, τοῦ δένδρου κτλ. Μόνον ποὺ τονίζει ὁ Locke πῶς «Οἱ σύνθετες ιδέες τῶν οὐσιῶν περιέχουν πάντα, ἐκτὸς ἀπὸ ὅλες (αὐτές) τίς ἀπλές ιδέες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀποτελοῦνται καί τὴν συγκεχυμένην ιδέα ἐνὸς πράγματος, στὸ ὁποῖο ἀνήκουν καί μέσα στὸ ὁποῖο ὑπάρχουν»³.

Ἐδῶ βλέπουμε καί πάλι τὴν τάση του νά διαχωρίζῃ τὴν ιδέα τής ούσίας ἀπὸ τὸ καθαρὸ δεδομένο τής αἰσθήσεως, πράγμα τὸ ὁποῖο τὸν ἀναγκάζει νά τὴν

1. Βλ. Spinoza, *Éthique*, Propositions XV, XXI, XXV.

2. Βλ. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, II. XXIII.10, (Fraser 401).

3. Locke, *Ibid.*, II. XXIII. 3.

χαρακτηρίσει σάν συγκεχυμένη. "Ετσι όμως οδηγείται αναπόφευκτα σ' ένα σκεπτικισμό ως προς την πραγματική ύπαρξη της ουσίας, και κινδυνεύει να έρθει σέ σύγκρουση με τὰ δόγματα της έκκλησίας. Για να αποφύγει τὸν κίνδυνο αὐτὸ διευκρινίζει, σὲ μία ἐπιστολή του πρὸς τὸν Stillingfleet, πὼς ἐδῶ δὲν ἀναφέρεται στὴν ὑπαρξη τῆς ἰδίας τῆς οὐσίας, ἀλλὰ μόνον στὴν ἰδέα ποὺ ἔχουμε γι' αὐτήν. «Μὲ κατηγοροῦν, γράφει ὁ Locke, ὅτι θεωρῶ ἀμφίβολη τὴν ὄντικὴ ὑπαρξη (being) τῆς οὐσίας, καὶ αὐτὸ τὸ στηρίζουν στὸ γεγονὸς ὅτι τὴν χαρακτηρίζω σάν μιὰ ἀτελῆ καὶ ἀστήρικτη ἰδέα· ἐδῶ όμως παρακαλῶ νὰ μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ ἀπαντήσω πὼς δὲν στηρίζω τὴν ὄντικὴ ὑπαρξη, ἀλλὰ τὴν ἰδέα τῆς οὐσίας στὴν συνήθεια ποὺ ἔχουμε νὰ ὑποθέτουμε πὼς ὑπάρχει κάποιον ὑποστηρίγμα: διότι ἐκεῖ ἀναφέρομαι μόνον στὴν ἰδέα καὶ ὄχι στὴν ὄντικὴ ὑπαρξη τῆς οὐσίας. Καὶ ἐφόσον ἔχω ὑποστηρίξει παντοῦ ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι μία οὐσία, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς πὼς ἀμφισβητῶ τὴν ὑπαρξη τῆς οὐσίας, ἢ ὅτι ἔχω καμμία ἀμφισβολία γι' αὐτήν. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἀναφέρω ὅτι ἡ ἐξωτερικὴ αἴσθησις μᾶς δείχνει πὼς ὑπάρχουν στερεές, ἐκτεταμένες οὐσίες, καὶ ἡ ἐσωτερικὴ αἴσθησις ὅτι ὑπάρχουν σκεπτόμενες οὐσίες. "Ετσι, νομίζω, ἡ ὑπαρξη τῆς οὐσίας δὲν κλονίζεται ἀπὸ ὅσα ἔχω πῆ»¹.

"Υστερα ἀπὸ ὅλα αὐτὰ φαίνεται καθαρά ὅτι γιὰ τὸν Locke ἡ γνώση μας δὲν ἀναφέρεται ποτὲ μὲ ἓνα τρόπο ἄμεσο στὰ ἴδια τὰ πράγματα, ἀλλὰ μόνον σὲ ἰδέες ποὺ τὰ ἀντιπροσωπεύουν καὶ σχηματίζονται μέσα ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ ἡ ἰδέα τῆς οὐσίας μένει σκοτεινὴ, γιατί δὲν μπορούμε νὰ τὴν γνωρίσουμε μὲ τὴν αἴσθησις. «Ὅταν ἀναφερόμαστε σὲ ἓνα ὀρισμένο εἶδος σωματικῶν οὐσιῶν, ὅπως τὸ ἄλογο ἢ ἡ πέτρα, ἡ ἰδέα ποὺ ἀνταποκρίνεται σὲ κάθε μία ἀπὸ αὐτὲς τὶς οὐσίες δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ μιὰ σύνθεσις (complication) ἢ συλλογὴ (collection) τῶν διαφόρων ἀπλῶν ἰδεῶν τῶν αἰσθητῶν ἰδιοτήτων τὶς ὁποῖες ἔχουμε συνηθίσει νὰ συναντοῦμε ἐνωμένες σ' αὐτὸ τὸ πράγμα ποὺ λέγεται ἄλογο ἢ πέτρα. Ὡστόσο, όμως, ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ ὁ νοῦς μας νὰ συλλάβῃ πὼς εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχουν οἱ ἰδιότητες μόνες τους, ἢ ἡ μία μέσα στὴν ἄλλη, οδηγεῖται στὴν ὑπόθεσις πὼς βρίσκονται μέσα σ' ἓνα κοινὸ ὑποκείμενο τὸ ὁποῖο τὶς ὑπο-βαστάζει· αὐτὸ τὸ ὑποκείμενο τὸ δηλώνουμε μὲ τὸ ὄνομα οὐσία, παρόλο ποὺ εἶναι σίγουρο πὼς δὲν ἔχουμε καμμία εὐκρινῆ ἢ διακριτὴ ἰδέα αὐτοῦ τοῦ πράγματος, ποὺ ὑποθέτουμε πὼς ἔχει τὴ θέσι τοῦ ὑπο-στηρίγματος»².

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐμφανίζεται μιὰ ἀπὸ τὶς σοβαρότερες ἀδυναμίες τῆς θεωρίας τοῦ Locke γιὰ τὴν οὐσία. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο προσπαθεῖ νὰ δι-

1. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, II. XXIII. 3. (Fraser, 393-4).

2. Locke, *Ibid.*, II. XXIII. 4.

καιολογήσῃ τήν ὑπαρξή της δέν εἶναι καθόλου ἱκανοποιητικός καί ἐπαρκής. Ἐπικαλεῖται τὸ γεγονός ὅτι ὁ νοῦς μας δέν μπορεῖ νὰ συλλάβῃ τίς ιδιότητες σάν αὐτόπαρκτες, ἀλλὰ τὸ θεωρεῖ ἀπαραίτητο νὰ στηρίζονται κάπου. Καί τονίζει ἀκόμη περισσότερο τήν ἀποψή του αὐτὴ γράφοντας σὲ μία ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν Stillingfleet ὅτι «..... τίς ιδέες αὐτῶν τῶν ιδιοτήτων καί ἐνεργειῶν ἢ δυνάμεων τίς συλλαμβάνει ὁ νοῦς σάν κάτι τὸ ὁποῖο εἶναι ἀσύμφωνο πρὸς τήν ὑπαρξή ἀπὸ ἐκεῖ συλλαμβάνει τήν ἀναγκαίαν τους σχέσιν μὲ τὸν χαρακτήρα τοῦ σύμφυτου ἢ αὐτοῦ τὸ ὁποῖο τίς ὑπο-βαστάζει»¹. Δηλαδή πιστεύει ὁ Locke ὅτι ἀποτελεῖ λογικὴ ἀντίφαση νὰ δεχθοῦμε πὼς οἱ ιδιότητες μποροῦν νὰ σταθοῦν μόνες τους χωρὶς κάποια οὐσία. Ὡστόσο ὅμως, κι ἂν ἀκόμη δεχθοῦμε πὼς μπορεῖ νὰ ἰσχύῃ μιὰ τέτοια ἀποψή στίς περισσότερες περιπτώσεις, αὐτὸ δέν σημαίνει πὼς μπορεῖ νὰ σταθῇ σάν μιὰ ἀρχὴ ποὺ δέν ἔχει ἀνάγκη ἀποδείξεως. Διότι ὑπάρχουν καί περιπτώσεις, ὅπως τὰ ὄνειρα, οἱ φαντασιώσεις, ἢ τὰ μετεικάσματα (after images) ὅπου ἔχουμε τήν ἐμφάνιση φαινομένων, χωρὶς αὐτὰ νὰ στηρίζονται σὲ καμμία οὐσία².

Ὁ Locke προχωρεῖ κατόπιν στήν διάκριση τριῶν εἰδῶν ἰδεῶν ποὺ συμβάλλουν στήν δημιουργία τῶν συνθέτων ἰδεῶν τῶν σωματικῶν οὐσιῶν³. Αὐτὲς εἶναι οἱ ἐξῆς:

1. Οἱ ιδέες τῶν πρωτευουσῶν ιδιοτήτων, τίς ὁποῖες γνωρίζουμε μὲ τίς αἰσθήσεις καί ὑπάρχουν στὰ πράγματα ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἐμᾶς. Τέτοιες εἶναι ἡ μορφή, ἡ κίνηση, ὁ ὄγκος καί ὁ ἀριθμός.

2. Οἱ ιδέες τῶν δευτερευουσῶν ιδιοτήτων, οἱ ὁποῖες ἐξαρτῶνται ἀπὸ τίς πρῶτες καί δέν εἶναι παρὰ δυνάμεις ποὺ ἔχουν οἱ πρωτεύουσες ιδιότητες νὰ προκαλοῦν τὴν δημιουργία ὀρισμένων ἰδεῶν στίς αἰσθήσεις μας.

3. Οἱ δυνάμεις, παθητικὲς ἢ ἐνεργητικὲς, ποὺ ἔχει κάθε οὐσία γιὰ νὰ δεχθῇ ἢ νὰ προκαλέσῃ κάποια ἀλλαγὴ.

Ἡ οὐσία, λοιπόν, κάθε πράγματος, σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψὴ τοῦ Locke, δέν καθορίζεται μόνον ἀπὸ τίς ιδιότητές της, ἀλλὰ κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος καθορίζεται ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὁποῖο κάνει. Ἔτσι π.χ. μέσα στήν σύνθετὴ ιδέα τοῦ χρυσοῦ βρίσκουμε ὀρισμένες ιδέες, οἱ ὁποῖες εἶναι μόνον δυνάμεις, ὅπως ἡ δύναμη νὰ λυώνῃ, ἢ ἡ δύναμη νὰ μὴν διαλύεται στὸ νερὸ κτλ. Ἀλλὰ ἀκόμη καί τὰ χρώματα, ἢ τὸ βάρος, λέει ὁ Locke, δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ δυνάμεις. «.....Τὸ κίτρινο χρῶμα δέν βρίσκεται στήν πραγματικότητα μέσα στὸν χρυσό, ἀλλὰ εἶναι μιὰ δύναμη ποὺ διαθέτει ὁ χρυσὸς νὰ προκαλῇ τὸν σχηματισμὸ τῆς ιδέας τοῦ κίτρινου χρώματος, μέσα ἀπὸ τὴν ὄραση, ὅταν τοποθετηθῇ κά-

1. Βλ. O'CONNOR, John *Locke*, New York 1967, σ. 79.

2. Βλ. Ibid., σ. 80-81.

3. Βλ. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, II. XXII. 9-10.

τω από τὸν κατάλληλο φωτισμό· τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὴν θερμότητα, τὴν ὁποία δὲν μπορούμε νὰ παραλείψουμε ἀπὸ τὶς ιδέες ποὺ ἀπαρτίζουν τὸν ἥλιο. Ἡ ὑπαρξὴ τῆς δὲν ἔχει περισσότερη πραγματικότητα ἀπ' ὅ,τι ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἄσπρου χρώματος τοῦ κεριοῦ ποὺ μᾶς κάνει νὰ βλέπουμε ὁ ἥλιος. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ εἶναι δυνάμεις, οἱ ὁποῖες βρίσκονται μέσα στὸν ἥλιο καὶ ἐνεργοῦν μὲ τὴν κίνηση καὶ τὴν μορφή τῶν αἰσθητῶν μερῶν του, κατὰ τέτοιον τρόπο ἐπάνω στὸν ἄνθρωπο, ὥστε νὰ σχηματίζεται μέσα του ἡ ιδέα τῆς θερμότητος, καὶ κατὰ τέτοιον τρόπο ἐπάνω στὸ κερὶ, ὥστε νὰ τοῦ δίνουν τὴν δυνατότητα νὰ προκαλῇ στὸν ἄνθρωπο τὴν ιδέα τοῦ ἄσπρου»¹.

Στὴν ἀπόψη αὐτὴ τοῦ Locke, βρίσκουμε ἓνα σπέρμα τῆς θεωρίας ποὺ ἀναπτύχθηκε κατόπιν ἀπὸ τὸν Berkeley ὡς ἓνα σημεῖο καὶ κυρίως ἀπὸ τὸν Leibniz, ὁ ὁποῖος ταυτίζει ἀπόλυτα τὴν οὐσία μὲ τὴν ἐνέργεια, ποὺ κλείνει μέσα τῆς. Οἱ μονάδες τοῦ Leibniz εἶναι καθαρὲς ἐντελέχειες². Ὡστόσο ὅμως ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς φιλοσόφους βλέπει τὰ πράγματα ἀπὸ μία τελείως διαφορετικὴ σκοπιά. Ἡ τοποθέτηση τοῦ Leibniz εἶναι καθαρὰ ὀρθολογική. Ὁ νοῦς δὲν ἔχει ἀνάγκη νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του, γιὰ νὰ φθάσῃ στὴν γνώση τῆς οὐσίας· κάθε μία μονάδα ἐντάσσεται μέσα στὴν προδιαγεγραμμένη ἁρμονία, καὶ ἀποτελεῖ «κάτοπτρον τοῦ σύμπαντος», περιέχεται μέσα σ' αὐτὸ σὰν ἓνα τμῆμα του καὶ κλείνει συγχρόνως μέσα τῆς ὁλόκληρο τὸ σύμπαν³. Ἀντίθετα στὸν Locke ἡ προσέγγιση τῆς οὐσίας γίνεται μὲ καθαρὰ ἐμπειρικὸ τρόπο. Ἡ σύστασή τῆς περιορίζεται στὰ στοιχεῖα τῆς αἰσθήσεως, καὶ παραμερίζεται τελείως ἡ ἀπώτερη λογικὴ σύσταση τῆς γενικῆς ιδέας τῆς οὐσίας⁴.

2. Πνευματικὲς οὐσίες.

Μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο προσπαθεῖ ὁ Locke νὰ προσεγγίσῃ καὶ στὴν περιοχὴ τῶν πνευματικῶν οὐσιῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς σύνθετες ιδέες μας ποὺ ἀναφέρονται στὶς ὕλικές αἰσθητὲς οὐσίες, γιὰ τὶς ὁποῖες μίλησα προηγουμένως, διαθέτουμε ἐπίσης τὴν ἱκανότητα νὰ σχηματίζουμε τὴν σύνθετη ιδέα ἑνὸς αἰθέρου πνεύματος· στὸν σχηματισμὸ τῆς ιδέας αὐτῆς φθάνουμε ὅταν συνθέσουμε τὶς ἀπλές ιδέες ποὺ ἔχουμε πάρει ἀπὸ τὶς συνηθισμένες λειτουργίες τοῦ νοῦ μας, ὅπως σκέψη, νόηση, βούληση, γνώση καὶ τὴν δύναμη νὰ προκαλῇ τὴν κίνηση»⁵. Ἀφοῦ, λοιπόν, γνωρίζουμε τὶς πνευματικὲς οὐσίες μὲ τὸν ἴδιο τρόπο

1. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, II. XXIII. 10.

2. Leibniz, *Monadologie*, 18.

3. Βλ. Ibid., 56.

4. Βλ. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, II. XXIII. (Fraser, 400). Βλ. ἀκόμη R. AARON, *John Locke*, Oxford 1965, σ. 178.

5. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, II. XXIII. 15.

ποῦ γνωρίζουμε καί τίς σωματικές, δέν μπορεῖ παρὰ νά εἶναι καί ἡ ἰδέα τῆς πνευματικῆς ούσίας τὸ ἴδιο σκοτεινὴ ὅσο καί τῆς σωματικῆς. "Ετσι διατηρεῖται, βέβαια, ὁ δυῖσμός τοῦ Descartes, ὥστόσο ὅμως παίρνει μία τελείως διαφορετική μορφή. Στὴ θέση τοῦ ζεύγους τῶν πεπερασμένων οὐσιῶν, τῆς ὕλης καί τοῦ πνεύματος, ἔχουμε τὴν διάκριση, μέσα στὰ πλαίσια πάντα τῆς ἐμπειρίας, ἀνάμεσα σὲ δύο εἴδη ἰδεῶν, καθὼς καί τὴν ὁμολογία τοῦ φιλοσόφου γιὰ τὴν ἀδυναμία μας νά γνωρίσουμε τὴν φύση τοῦ ὑποστηρίγματος, ποῦ ὑπάρχει τόσο στὴν ὕλη ὅσο καί στὸ πνεῦμα. Καί δέν περιορίζεται μόνον σ' αὐτό, ἀλλὰ δέν διστάζει νά δηλώσῃ πῶς δέν εἶναι δυνατόν νά γνωρίζουμε καὶ, ἐὰν ἡ σκεπτόμενη οὐσία μας εἶναι πνεῦμα, ἡ ὕλη ποῦ ἔχει τὴν ιδιότητα νά σκέπτεται. «...δέν θὰ καταφέρουμε, ἴσως, ποτὲ νά γνωρίσουμε ἐὰν (κάποιο ἀπλὸ ὑλικὸ ὂν) ἔχῃ τὴν ἱκανότητα νά σκέπτεται ἢ ὄχι· διότι εἶναι ἀδύνατον νά ἀνακαλύψουμε, ἐξετάζοντας μόνον τίς δικές μας ἰδέες, χωρὶς τὴν συνδρομὴ τῆς θείας ἀποκάλυψης, ἐὰν ὁ παντοδύναμος Θεὸς ἔχῃ δώσει σὲ ὀρισμένα συστήματα ὕλης, ποῦ ἔχουν τὴν κατάλληλη προδιάθεση, τὴν ἱκανότητα νά ἀντιλαμβάνονται μέσα ἀπὸ τίς αἰσθήσεις καί νά σκέπτονται ἢ ἐὰν ἔχῃ ἐνώσει μὲ τὰ συστήματα αὐτὰ τῆς ὕλης μία σκεπτόμενη αὐτὴ οὐσία»¹.

"Ετσι μέσα στὰ πλαίσια τῆς θεωρίας τοῦ Locke γιὰ τὸ πνεῦμα, θὰ πρέπη νά ἐγκαταλείψουμε τὴν προσπάθεια νά ἀποδείξουμε τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς βασιζόμενοι στὸν αὐτὸν χαρακτήρα της. «... ὅσο γιὰ τὴν παρούσα ἐρώτηση, σχετικὰ μὲ τὸν αὐτὸν χαρακτήρα τῆς ψυχῆς, δέν θὰ πρέπη νά θεωρήσουμε παράξενο ἐὰν οἱ ἱκανότητες ποῦ διαθέτουμε δέν μποροῦν νά φθάσουν σὲ μία ἀποδεικτικὴ βεβαιότητα. "Ολοι οἱ μεγάλοι σκοποὶ τῆς ἠθικῆς καί τῆς θρησκείας εἶναι ἀρκετὰ ἀσφαλεῖς, χωρὶς τίς φιλοσοφικὲς ἀποδείξεις γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς»². Τὴν ἀποψη ὅμως αὐτὴ δέν τὴν ἐπεκτείνει καί στὴν περίπτωση τοῦ Θεοῦ, γιὰ τὸν ὁποῖον δηλώνει κατηγορηματικὰ πῶς εἶναι μία αὐτὴ σκεπτόμενη οὐσία.

Ἡ βασικὴ ἀδυναμία τοῦ Locke στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ὁ τρόπος προσεγγίσεως τοῦ προβλήματος τῆς πνευματικῆς οὐσίας, ὁ ὁποῖος εἶναι καθαρὰ ἐμπειρικός. Προσπαθεῖ νά συλλάβῃ τὴν οὐσία τοῦ πνεύματος ἀπὸ τίς διάφορες ἐκδηλώσεις του, ὅπως σκέψη, νόηση, βούληση, γνώση καί δύναμη νά προκαλῇ τὴν κίνηση, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποῦ πλησιάζει τίς ὑλικὲς οὐσίες ἀπὸ τίς ιδιότητές τους, ὅπως εἶναι τὸ χρῶμα, ἡ γεύση, ἡ ὀσμὴ κτλ. "Ετσι λέει: «.... οἱ ἰδέες τοῦ πνεύματος ποῦ διαθέτουμε εἶναι τόσες σὲ ἀριθμὸ καί καθαρότητα ὅσες καί οἱ ἰδέες τοῦ σώματος, ἐνῶ ἡ οὐσία καί τῶν δύο εἶναι ἐξ ἴσου ἄγνωστη

1. Locke *An Essay Concerning Human Understanding*, IV. III. 6.

2. Locke, *Ibid.* IV. III. 6. Βλ. ἀκόμη J. GIBSON, *Locke's Theory of Knowledge*, σ. 97-98.

σ' ἐμᾶς· καὶ ἡ ἰδέα τῆς σκέψης (thinking) στὸ πνεῦμα εἶναι τόσο καθαρὴ ὅσο καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἔκτασης στὸ σῶμα· καὶ ἡ μετάδοση τῆς κίνησης μὲ τὴν σκέψη ποὺ ἀποδίδουμε στὸ πνεῦμα εἶναι τόσο φανερὴ ὅσο καὶ ἡ μετάδοση τῆς κίνησης μὲ τὴν ὥθηση ποὺ ἀποδίδουμε στὸ σῶμα. Μέσα ἀπὸ τὴν σταθερὴ ἐμπειρία ἔχουμε τὴν αἴσθηση αὐτῶν τῶν δύο, παρόλο ποὺ τὸ στενὸ μας μυαλὸ δὲν μπορεῖ νὰ κατανοήσῃ οὔτε τὸ ἓνα οὔτε τὸ ἄλλο. Διότι, ὅταν τὸ μάτι κοιτάζῃ πίσω ἀπὸ αὐτὲς τὶς πρωταρχικὲς (original) ἰδέες, ποὺ ἔχουμε μέσα ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἢ τὴν ἐσωτερικὴ αἴσθηση καὶ εἰσχωρήσῃ μέσα στὰ αἰτιά τους καὶ τὸν τρόπο παραγωγῆς τους, διαπιστώνουμε πῶς δὲν ἀνακαλύπτει τίποτε ἄλλο παρὰ μόνον τὴν δική του ἀδυναμία νὰ διακρίνῃ τὰ πράγματα»¹.

Μὲ τὸν ἴδιο, δηλαδή, τρόπο ποὺ φθάνει ὁ Locke στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ οὐσία τῶν ὑλικῶν σωμάτων εἶναι κάτι τὸ ὁποῖο θὰ παραμείνῃ γιὰ πάντα ἄγνωστο σ' ἐμᾶς, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο φθάνει σὲ ἀνάλογο συμπέρασμα καὶ γιὰ τὶς πνευματικὲς οὐσίες. Ἐδῶ ὅμως παραβλέπει μία σπουδαία διαφορὰ. Καὶ ἡ διαφορὰ ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι πίσω ἀπὸ τὶς διάφορες ἐκδηλώσεις τοῦ πνεύματος βρίσκεται ἡ συνείδηση τοῦ «ἐγώ», ἡ ὁποία τὶς δίνει συνοχή, καὶ διαφέρει ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἄγνωστο κάτι τι, ποὺ δίνει συνοχή στὶς ἰδιότητες τῶν ὑλικῶν σωμάτων. Εἶναι δυνατόν νὰ ποῦμε πῶς ἡ συνείδηση εἶναι συνείδηση ἑνὸς πράγματος ἄγνώστου, τὸ ὁποῖο στηρίζει τὰ συμβεβηκότα, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν ὑλικῶν σωμάτων, ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ ἐμᾶς²;

II. Ἡ ἔννοια τοῦ «ἐγώ».

Ἔτσι ἐρχόμαστε στὸ πρόβλημα τοῦ «ἐγώ», αὐτοῦ ποὺ ἀποτελεῖ τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ἀρχὴ τῆς ἐνότητας καὶ τῆς συνέχισής του μέσα στὸν χρόνον. Τί εἶναι αὐτὸ ποὺ ἀποκαλοῦμε «ἐγώ», ποιά εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ φύση μας, καὶ πῶς μπορούμε νὰ τὴν γνωρίσουμε;

Στὸ βιβλ. II, κεφ. XXVIII τοῦ *Essay*, ὅπου ὁ Locke δίνει μία πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυση τῆς ταυτότητας τοῦ «ἐγώ», μπορούμε νὰ παρακολουθήσουμε τὶς ἀπόψεις του γιὰ τὴν ἔννοια τῆς οὐσίας τοῦ ἀνθρώπου. Βασικὰ ἀρνεῖται πῶς εἶναι δυνατόν νὰ γνωρίσουμε τὴν ἴδια τὴν οὐσία μας, διότι εἶναι κάτι τὸ ἀσαφὲς καὶ σκοτεινὸ, χωρὶς ὅμως νὰ μπορῇ νὰ φθάσῃ στὰ ἄκρα ποὺ ἔφτασε ὁ Hume ξεκινώντας ἀπὸ τὶς δικές του ἀρχές, καὶ νὰ ἀρνηθῇ τελείως τὴν ὑπαρξή της.

Γιὰ τὸ Hume ἡ οὐσία δὲν εἶναι ἀπλῶς μία ἔννοια ἀσαφὲς καὶ σκοτεινὴ, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει καθόλου. «Τὸ πνεῦμα, ὅπως καὶ ἡ ὕλη, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ ἓνα σωρὸ ἢ συνάθροιση διαφόρων ἐπὶ μέρους ἀντιλήψεων, οἱ ὁποῖες συν-

1. Βλ. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, II. XXIII. 28.

2. Βλ. R. AARON, *John Locke*, Oxford 1965, σ. 177.

δέονται μὲ ὀρισμένες σχέσεις, καὶ ὑποτίθεται, πράγμα τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι σωστό, πὼς εἶναι προικισμένες μὲ μία τέλεια ἀπλότητα καὶ ταυτότητα ... αὐτὲς ἀκριβῶς οἱ ἐπὶ μέρους ἀντιλήψεις ποὺ βρίσκονται ἐνωμένες σὲ μία μάζα συνιστοῦν τὸ σκεπτόμενο ὄν»¹. Ἔτσι μέσα στὸν ἄνθρωπο δὲν ὑπάρχει καμμία ἐνοποιούσα ἀρχὴ ποὺ νὰ ἀποτελῇ τὸ «ἐγώ». «Ὅσο γιὰ μένα, λέει ὁ Hume, ὅταν πάω νὰ εἰσδύσω πιὸ βαθειὰ σ' αὐτὸ ποὺ καλῶ ἐαυτό μου, πάντοτε προσκρούω σ' αὐτὴν ἢ τὴν ἄλλη ἐπὶ μέρους ἀντίληψη. Δὲν μπορῶ ποτὲ νὰ συλλάβω τὸν ἐαυτό μου, ὅποιαδὴποτε στιγμὴ, χωρὶς κάποια ἐπὶ μέρους ἀντίληψη. Μονάχα προσποιούμαστε πὼς ἔχουμε μία συνεχῇ ὑπαρξὴ ἐπὶ μέρους ἀντιλήψεων καὶ ἔτσι φθάνουμε στὴν ἔννοια τῆς ψυχῆς, τοῦ ἐαυτοῦ μας, τῆς οὐσίας»².

Ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτὸ ὁ Berkeley δὲν συμφωνεῖ οὔτε μὲ τὸν Hume, οὔτε μὲ τὸν Locke. Βλέπουμε ἐδῶ ὅτι, παρόλο ποὺ καὶ οἱ τρεῖς φιλόσοφοι ξεκινοῦν μὲ ἀφετηρία τὶς ἴδιες ἀρχές, καταλήγουν σὲ τελείως διαφορετικὰ συμπεράσματα ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ταυτότητος τοῦ «ἐγώ». Ὁ Berkeley ἀπορρίπτει κατηγορηματικὰ τὸν διαχωρισμὸ ἀνάμεσα στὴν ὕλική καὶ πνευματικὴ οὐσία. Τὴν ἔννοια τῆς σωματικῆς οὐσίας τὴν θεωρεῖ σὰν κάτι τὸ ἀκατανόητο καὶ ἀντιφατικό, ἐνῶ ἀντίθετα πιστεύει πὼς ἡ ὑπαρξὴ τοῦ δικοῦ μας σκεπτομένου «ἐγώ» ἐπιβεβαιώνεται μέσα ἀπὸ τὴν συνείδηση ποὺ ἔχουμε γι' αὐτό. «Γνωρίζω, ὥστόσο, λέει ὁ Philonous, πὼς εἶμαι ἓνα πνεῦμα ἢ μία σκεπτόμενη οὐσία, ὑπάρχω τόσο σίγουρα, ὅσο γνωρίζω ὅτι καὶ οἱ ἰδέες μου ὑπάρχουν. Ξέρω ἀκόμη τί ἐννοῶ μὲ τοὺς ὅρους «ἐγώ» καὶ «ἐαυτός» μου: καὶ τὸ ξέρω αὐτὸ ἅμεσα, ἢ ἐνορατικὰ, παρόλο ποὺ δὲν τὸ συλλαμβάνω μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ συλλαμβάνω ἓνα τρίγωνο, ἓνα χρῶμα, ἢ ἓναν ἦχο. Ὁ νοῦς, τὸ πνεῦμα, ἡ ψυχὴ, εἶναι αὐτὸ τὸ ἀδιαίρετο μὴ-ἐκτεταμένο πράγμα, τὸ ὁποῖο σκέφτεται, ἐνεργεῖ καὶ ἀντιλαμβάνεται»³. Καὶ στὸ *Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge* γράφει σχετικὰ: «... αὐτὸ τὸ ὁποῖο δηλώνω μὲ τὸν ὅρο «ἐγώ» εἶναι τὸ ἴδιο μ' αὐτὸ ποὺ σημαίνει ὁ ὅρος ψυχὴ, ἢ πνευματικὴ οὐσία»⁴. Γιὰ τὸ Berkeley, λοιπόν, ἡ σκεπτόμενη οὐσία ταυτίζεται μὲ τὴν συνείδηση τοῦ «ἐγώ».

Ἀντίθετα στὸν Locke ἔχουμε ἀπόλυτη διάκριση αὐτῶν τῶν στοιχείων. Ἄλλο πράγμα εἶναι ἡ σκεπτόμενη οὐσία τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἄλλο ἡ συνείδηση τῆς ταυτότητος τοῦ «ἐγώ». Αὐτό, δηλαδή, ποὺ γιὰ τὸν Descartes εἶχε ἀποτελέσει τὴν βάση γιὰ νὰ στηρίξῃ τὴν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου, τὸ *cogito*, γιὰ τὸν

1. Hume, *A Treatise of Human Nature*, IV. 6.

2. Hume, *Ibid.*, I. IV. 2.

3. Berkeley, *Three Dialogues between Hylas and Philonous*, New York 1934, III, (D. LINDSAY, σ. 267).

4. Berkeley, *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*, I. CXXXIX.

Locke δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ μία σκοτεινὴ ἔννοια¹. Ἔτσι ὁ Locke περνάει ἀπὸ τὸ Μεταφυσικὸ πεδίο στὸ πεδίο τῆς ἐμπειρικῆς ψυχολογίας καὶ στηρίζει τὸ «ἐγὼ» στὴν συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου ποὺ λειτουργεῖ μὲ κύριο ὄργανο τὴν μνήμη.

Ἡ καινοτομία του στὸ θέμα αὐτὸ εἶναι ὅτι κάνει σαφῆ διάκριση ἀνάμεσα σὲ τρία εἴδη ταυτότητος: 1. τὴν ταυτότητα τοῦ ἀνθρώπου (man), 2. τὴν ταυτότητα τοῦ προσώπου (person), ἢ τοῦ «ἐγὼ» (self) καὶ 3. τὴν ταυτότητα τῆς οὐσίας (substance).

Κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ τρία αὐτὰ εἴδη ταυτότητος εἶναι τελείως ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὰ ἄλλα καὶ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ συνυπάρχουν ταυτοχρόνως. Εἶναι δυνατόν, δηλαδή, σὲ κάποιον ἄνθρωπο νὰ διατηρῆται ἡ ἴδια «προσωπικότης» (personality) μέσα στὸ χρόνο, χωρὶς νὰ ὑπάρχει συγχρόνως καὶ ταυτότης τῆς οὐσίας του, ἢ νὰ παραμένῃ ἡ ἴδια οὐσία μέσα στὸ χρόνο χωρὶς ἀπαραιτήτως νὰ διατηρῆται καὶ ἡ ταυτότης τοῦ «ἐγὼ» ἢ τῆς προσωπικότητός του.

Γιὰ νὰ καταλάβουμε τὴν ἐξήγηση ποὺ δίνει ὁ Locke γιὰ τὴν θεωρία του αὐτή, θὰ πρέπη πρῶτα νὰ δοῦμε τί ἐννοεῖ μὲ τοὺς ὅρους «πρόσωπο» (person) καὶ «ἐγὼ» (self). Οἱ δύο αὐτοὶ ὅροι ἔχουν βασικὰ τὴν ἴδια σημασία. Ἡ διαφορὰ τους συνίσταται στὴν διαφορὰ τῆς ὀπτικῆς γωνίας, ἀπὸ τὴν ὁποία θεᾶται τὸ ἴδιο ἀκριβῶς πράγμα σὲ κάθε περίπτωση. Τὸ «ἐγὼ» εἶναι ἓνα πρόσωπο, τὸ ὁποῖο βλέπει τὸ ὑποκείμενο ἀπὸ μέσα σὰν δικό του, ἐνῶ τὸ «πρόσωπο» εἶναι αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ «ἐγὼ» τὸ ὁποῖο βλέπει κάποιος ἄλλος ἀπὸ ἔξω. «Ἐκεῖ ὅπου ἓνας ἄνθρωπος βρίσκει αὐτό, τὸ ὁποῖο καλεῖ ἑαυτό του, ἐκεῖ, νομίζω, κάποιος ἄλλος μπορεῖ νὰ πῇ ὅτι ὑπάρχει τὸ ἴδιο πρόσωπο»². Αὐτὸ δηλαδή ποὺ ἀποτελεῖ τὸ «ἐγὼ», ὅταν στρέψω τὸ βλέμμα μου πρὸς τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό μου, ἀποτελεῖ ἓνα πρόσωπο γιὰ ὅλους ὅσους βρίσκονται ἔξω ἀπὸ ἐμένα.

Γιὰ τὸν Locke πρόσωπο εἶναι «τὸ σκεπτόμενο νοῆμον ὄν, τὸ ὁποῖο διαθέτει λογικὴ καὶ σκέψη καὶ μπορεῖ νὰ θεωρῇ τὸν ἑαυτό του ὅτι εἶναι ὁ ἑαυτός του, τὸ ἴδιο σκεπτόμενο ὑποκείμενο σὲ διαφορετικὸ χρόνο καὶ τόπο· πράγμα τὸ ὁποῖο ἐπιτυγχάνεται μόνον μὲ τὴν συνείδηση, ποὺ εἶναι ἀδιαχώριστη ἀπὸ τὴν σκέψη»³. Ἡ σκέψη, παρατηρεῖ ὁ Locke, πάντοτε συντροφεύεται ἀπὸ τὴν συνείδηση ἢ ἀπὸ μία αὐτόματη λειτουργία μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντιλαμβανόμαστε τὴ σκέψη μας ἢ ἔχουμε ἐπίγνωση ὅτι αὐτὴ εἶναι δική μας καὶ μᾶς ἀνήκει. Θὰ πρέπη, λοιπόν, νὰ προσέξουμε ἐδῶ πῶς, ὅταν ὁ Locke μιλάει γιὰ συνείδηση, δὲν ἐννοεῖ ἀπλῶς ἓνα εἶδος ἄμεσης ἐμπειρίας καὶ αἰσθήματος, χωρὶς νὰ ἀποκλείει καὶ αὐτό, ἀλλὰ δίνει στὴν συνείδηση καὶ ἓνα στοι-

1. Βλ. R. AARON, *John Locke*, Oxford 1965, σ. 143.

2. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, II. XXVII. 26.

3. Locke, *Ibid.*, II. XXVII. 11.

χεῖο νοητικό. Ἡ συνείδηση ἀποτελεῖ μία ἀμεσότητα κρίσης ἡ ὁποία βασίζεται ἐπάνω σέ νοητικές ἐνέργειες συγκρίσεως. Παντοῦ τονίζει ὁ Locke πῶς ἡ ταυτότης τοῦ «ἐγώ» μπορεῖ νά ὑπάρξῃ μόνον ἐφόσον ὑπάρχουν ἀνώτερες πνευματικές λειτουργίες¹. Ἐπομένως ὁ ὅρος πρόσωπο μπορεῖ νά ἀποδοθῇ μόνον σέ νοήμονα ὄντα. «... ἐφόσον ἡ συνείδηση πάντοτε συντροφεύει τήν σκέψη καί εἶναι αὐτό τὸ ὁποῖο κάνει τὸν καθένα νά εἶναι αὐτό πού ἀποκαλεῖ ἑαυτό του, καί ἔτσι κάνει τήν διάκριση τοῦ ἑαυτοῦ του ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα σκεπτόμενα πράγματα: σ' αὐτό μόνον συνίσταται ἡ ταυτότητα τοῦ «ἐγώ», στήν ταυτότητα, δηλαδή, ἐνὸς ἔλλογου ὄντος»².

Ἐδῶ ἐπομένως, γιὰ τὸν Locke, ὁ ὅρος συνείδηση ἔχει τήν σημασία τῆς νοητικῆς σύλληψης (apprehension), στήν ὁποία φθάνει τὸ «ἐγώ» γιὰ τὶς διαφορές λειτουργίες καὶ καταστάσεις τὶς ὁποῖες ἀναγνωρίζει σὰν δικές του. Κάθε ὄν, δηλαδή, δημιουργεῖ τὸν ἑαυτό του, σκεπτόμενο τὸν ἑαυτό του, καί ἔτσι στὸν Locke τὸ cogito γίνεται προϋπόθεση γιὰ τὸ sum³.

Ἡ μνήμη.

Πῶς γίνεται ὁμῶς αὐτὴ ἡ ἀναφορὰ στὸ «ἐγώ»; Παρόλο πού ἡ λειτουργία τῆς συνείδησης συντελεῖται στήν παρούσα στιγμή, ὥστόσο ἡ ἀναφορὰ πού κάνω στὸν ἑαυτό μου, δὲν περιορίζεται στὸ παρόν, ἀλλὰ ἐκτείνεται στὸ παρελθὸν καὶ ἀγκαλιάζει παρελθοῦσες σκέψεις καὶ ἐνέργειες, πού ἀναγνωρίζω ἄμεσα γιὰ δικές μου. Ἐπάνω ἀκριβῶς σ' αὐτὴν τὴν συνέχεια τῆς συνείδησης στηρίζεται καὶ ἡ ταυτότης τοῦ «ἐγώ», καὶ τοῦ προσώπου. «Μ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν συνείδηση πού ἔχει (ἓνα νοήμον ὄν) γιὰ τὶς παροῦσες σκέψεις καὶ ἐνέργειές του ἀποτελεῖ ἓνα «ἐγώ» γιὰ τὸν ἑαυτό του τώρα καί ἔτσι θὰ παραμείνῃ τὸ ἴδιο «ἐγώ» ὅσο μπορεῖ νά ἐπεκταθῇ ἡ ἴδια συνείδηση σὲ ἐνέργειες παρελθοῦσες ἢ μέλλουσες»⁴.

Χάρη στήν λειτουργία, λοιπόν, τῆς συνείδησης ὑπάρχει αὐτὸ πού ἀποκαλοῦμε «ἐγώ» καὶ μένει σταθερὸ μέσα στὸ χρόνο. Ἔτσι ἔχω συνείδηση ὅτι ἐγώ πού εἶχα αὐτὲς καὶ αὐτὲς τὶς ἐμπειρίες χθὲς εἶμαι τὸ ἴδιο πρόσωπο μ' αὐτὸν πού ἔχει αὐτὲς τὶς ἐμπειρίες τώρα. Ἡ ταυτότης τοῦ «ἐγώ» ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν συνείδηση πού ἔχω τοῦ ἑαυτοῦ μου. Κάθε ἄνθρωπος ἔχει συνείδηση ὅτι ὑπάρχει τώρα, θυμᾶται τὸν ἑαυτό του στὸ παρελθὸν καὶ ἔχει συνείδηση ὅτι εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο πού ἦταν καὶ χθὲς⁵.

1. Βλ. J. GIBSON, *Locke's Theory of Knowledge*, Cambridge 1968, σ. 116.

2. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, II. XXVII. 11.

3. Βλ. Locke, *Ibid.*, II. XXVII. 11. (Fraser, σ. 448-9).

4. Βλ. Locke, *Ibid.*, II. XXVII. 10.

5. Βλ. R. AARON, *John Locke*, Oxford 1965, σ. 150.

Ἐδῶ θὰ πρέπη νὰ προσέξουμε τὴν ἰδιαίτερη σημασία ποὺ ἀποδίδει ὁ Locke στὴν ψυχολογικὴ λειτουργία τῆς μνήμης γιὰ τὸν σχηματισμὸ τῆς ἐννοίας τοῦ «ἐγώ». Ὅποιαδήποτε θετικὴ ἰδέα ἔχουμε γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ «ἐγώ» αὐτὴ δίνεται μέσα ἀπὸ τὴ μνήμη. Ἡ ταυτότης τοῦ «ἐγώ» περιορίζεται σ' αὐτὸ ποὺ δίνεται μέσα ἀπὸ τὴν μνήμη εἴτε ἄμεσα, εἴτε ἔμμεσα¹. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς καὶ κάνει τὸν διαχωρισμὸ ἀνάμεσα στὸ «ἐγώ» καὶ τὴν οὐσία. Ἡ «προσωπικότης» διατηρεῖ τὴν συνέχειά της ἐφόσον λειτουργεῖ ἡ μνήμη, ἀνεξάρτητα τελείως ἀπὸ τὶς ἀλλαγές ποὺ μπορεῖ νὰ συμβοῦν στὸ σῶμα ἢ τὴν πνευματικὴ οὐσία. Αὐτὸ ποὺ εἶναι ἀπαραίτητο εἶναι ἡ μνήμη, ἡ ὁποία χρειάζεται γιὰ νὰ γεφυρώσῃ τὸ χάσμα ἀνάμεσα στὶς διακοπὲς τῆς συνειδητῆς μας ζωῆς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν οὐσία, ποὺ εἶναι συνδεδεμένη μ' αὐτὴν τὴν συνειδητὴ ζωή.

Ὅταν ἐξετάζουμε τὴν ταυτότητα τοῦ «ἐγώ», λέει ὁ Locke, δὲν μᾶς ἐνδιαφέρει ἐὰν κατὰ τὶς διακοπὲς τῆς συνειδητῆς μας ζωῆς, ὅπως εἶναι στὸν ὕπνο ἢ σὲ μία κατάσταση ζάλης, λυποθυμίας κτλ. ὑπάρχῃ στὸν ἄνθρωπο ἡ ἴδια πάντα οὐσία. Ἐκεῖνο ποὺ δίνει τὴν ταυτότητα τοῦ «ἐγώ» εἶναι ἡ συνέχεια τῆς συνείδησης ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἀλλαγές ποὺ μπορεῖ νὰ ἐπέλθουν στὸ σῶμα ἢ τὴν οὐσία. Μέσα ἀπὸ τὴν συνείδηση τὸ «ἐγώ» παραμένει τὸ ἴδιο σὲ ὅλες τὶς διαστάσεις τοῦ χρόνου «...καὶ δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε πῶς ἓνας ἄνθρωπος ἔγινε δύο πρόσωπα μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἢ τὴν ἀλλαγὴ τῆς οὐσίας, ὅπως δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε πῶς ἓνας ἄνθρωπος ἔγινε κάποιος ἄλλος, ἐπειδὴ φορεῖ διαφορετικὰ ροῦχα σήμερα ἀπὸ αὐτὰ ποὺ φοροῦσε χθές, ὕστερα ἀπὸ τὴν μεσολάβηση ἑνὸς συντόμου ἢ μεγάλου διαστήματος ὕπνου: ἐφόσον ἡ ἴδια συνείδηση ἐνώνει στὸ ἴδιο πρόσωπο αὐτὲς τὶς ἀπομακρυσμένες σὲ χρόνον ἐνέργειες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς οὐσίες ποὺ συνέβαλαν στὴν παραγωγὴ αὐτῶν τῶν ἐνεργειῶν»².

Ἔτσι ἡ ταυτότης τοῦ «ἐγώ» περιορίζεται μέσα στὰ ὅρια τῆς συνείδησης καὶ ἡ μνήμη εἶναι τὸ μόνον μέσον γιὰ νὰ ἀνακαλύψουμε τὴν ταυτότητα αὐτῆς. Γι' αὐτὸ καὶ φθάνει στὴν παράδοξη θεωρία ὅτι ἐὰν ὑποθέσουμε πῶς κάποιος ἔχει συνείδηση πῶς ἦταν παρὼν στὸν κατακλυσμὸ τοῦ Νῶε, καὶ σὲ μία πλημμύρα τοῦ Τάμεση καθὼς καὶ τώρα, στὴν παρούσα στιγμή ποὺ γράφει, τότε θὰ πρέπη νὰ δεχθοῦμε πῶς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν πνευματικὴ οὐσία, ποὺ βρίσκεται στὸ βάθος, εἶναι πράγματι τὸ ἴδιο πρόσωπο σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς περιπτώσεις³, ἐνῶ ἀντιθέτως, ἐὰν ὑπάρχῃ κάποιος ποὺ πιστεύει πῶς ἔχει (καὶ πραγματικὰ ἔχει) τὴν ἴδια πνευματικὴ οὐσία μὲ τὸν Νέστωρα ἢ τὸν Θαρσίτη τοῦ Ὀμήρου, δὲν

1. Βλ. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, II. XXVII.11.

2. Locke, *Ibid.* II. XXVII. 10.

3. Βλ. Locke *Ibid.*, II. XXVII. 16.

έχει όμως συνείδηση τῶν πράξεων πού είχαν κάνει αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι, δὲν μπορούμε νὰ πούμε πὼς ἀποτελεῖ τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν Θαρσίτη ἢ τὸν Νέστωρα¹.

“Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀναφέρει ὁ Locke γιὰ νὰ δείξη ὅτι ἡ ἴδια αὐτὴ οὐσία χωρὶς τὴν ἴδια συνείδηση δὲν κάνει τὸ ἴδιο πρόσωπο, ὅπως καὶ ἓνα κομμάτι ὕλης ἐὰν τὸ ἐνώσουμε μὲ κάποιο σῶμα, χωρὶς ὅμως νὰ ὑπάρχη καὶ ἡ ἴδια συνείδηση, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κἀνῃ τὸν ἴδιο ἄνθρωπο. Ἐὰν ὅμως συμβῇ κάποιος νὰ ἀποκτήσῃ συνείδηση τῶν πράξεων τοῦ Νέστωρος, τότε γίνεται τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν Νέστωρα². Ἔτσι ἡ συνείδηση μπορεῖ νὰ ἐνώσῃ ὑπάρξεις πολὺ μακρινές σὲ τόπο καὶ σὲ χρόνο καὶ νὰ τὶς κἀνῃ ἓνα πρόσωπο.

“Ὅσο παράδοξα κι ἂν εἶναι τὰ παραδείγματα πού ἀναφέρει ὁ Locke, ἡ παρατήρησή του αὐτὴ εἶναι πολὺ σημαντικὴ, διότι πρόσεξε πὼς εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρχη μέσα στὸν ἴδιο ἄνθρωπο διχασμὸς στὴν συνειδητὴ του ζωὴ, πράγμα τὸ ὁποῖο βρίσκουμε κατόπιν στὴν ψυχολογία σὰν «διχασμὸ προσωπικότητος». Ὡστόσο ὅμως ἡ θεωρία του ἔχει καὶ πολὺ σημαντικὲς συνέπειες στὸν τομέα τῆς ἠθικῆς, διότι βρίσκεται στὴ βάση τοῦ προβλήματος τῆς εὐθύνης. Ποῦ θὰ πρέπη νὰ ἀποδώσουμε τὴν εὐθύνη τῶν πράξεων ἐνὸς ἀνθρώπου, ἐὰν δεχθοῦμε ὅτι ἡ οὐσία του διαχωρίζεται ἀπὸ τὴν συνείδησή του;

Σύμφωνα μὲ τὴν θεωρία τοῦ Locke, τὴν εὐθύνη θὰ πρέπη νὰ τὴν φέρῃ τὸ «πρόσωπο», τὸ ὁποῖο καὶ ἀποτελεῖ ὅρο νομικὸ (forensic). Ἐὰν ἓνας ἄνθρωπος δὲν μπορῇ νὰ ἀναγνωρίσῃ τὸ παρελθόν του, δὲν θὰ πρέπη νὰ τὸν χαρακτηρίσουμε σὰν ἓνα «πρόσωπο». Κάθε «πρόσωπο», ἐπομένως, εἶναι ὑπεύθυνο γιὰ τὶς πράξεις τῶν ὁποίων ἔχει συνείδηση, καὶ ἔτσι ὁδηγούμαστε στὸ συμπέρασμα πὼς ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ μίαν πράξη, τὴν ὁποία ἔκανε ἐνῶ κοιμόταν — καὶ κατὰ συνέπεια δὲν εἶχε συνείδηση αὐτῆς — ἢ ἐνῶ βρισκόταν σὲ κατάσταση ζάλης ἢ μέθης κτλ. «.... Τὸ νὰ τιμωρήσουμε, λέει ὁ Locke, τὸν Σωκράτη τὴν ὥρα πού εἶναι ξυπνητὸς γιὰ κάτι τὸ ὁποῖο σκέφθηκε ὁ Σωκράτης ἐνῶ κοιμόταν, καὶ γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν εἶχε ποτὲ συνείδηση ὁ ξυπνητὸς Σωκράτης, δὲν θὰ εἶναι περισσότερο δίκαιο ἀπὸ τὸ νὰ τιμωρήσουμε ἓναν δίδυμο γι’ αὐτὸ πού ἔκανε ὁ ἀδελφός του, χωρὶς αὐτὸς νὰ τὸ γνωρίζῃ, μόνον ἐπειδὴ εἶναι τόσο ὅμοιοι στὴν ἐξωτερικὴ τους ἐμφάνιση, ὥστε νὰ μὴν μπορούμε νὰ τοὺς ξεχωρίσουμε»³. Σ’ αὐτὲς ὅμως τὶς περιπτώσεις ποιά στάση θὰ πρέπη νὰ κρατήσῃ ἡ Δικαιοσύνη; Μπορεῖ νὰ ἀπαλλάξῃ τοὺς ἐνόχους μὲ τὴν δικαιολογία ὅτι δὲν εἶχαν συνείδηση τῶν πράξεων πού ἔκαναν;

Ἐδῶ εἶναι ἓνα λεπτὸ καὶ ἀδύνατο σημεῖο τῆς θεωρίας του, ὅπως ὁ ἴδιος

1. Βλ. *An Essay Concerning Human Understanding*, II, XXVII. 14.

2. Βλ. Locke, *Ibid.*, II, XXVII. 14.

3. Locke, *Ibid.*, II, XXVII. 19.

παραδέχεται σὲ μία ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν Molyneux. Ἐὰν τὸ δικαστήριο ἐπιβάλλῃ ποινὲς σὲ τέτοιες περιπτώσεις, ἡ θεωρία τοῦ καταρρίπτεται¹. Ἐπίσης ἀδύνατη καὶ ἀμφίβολη εἶναι ἡ ἀποψη τοῦ Locke ὅτι ἡ συνείδηση διαχωρίζεται τελείως ἀπὸ τὴν πνευματικὴ οὐσία τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι δυνατόν νὰ ἀρνηθοῦμε πὼς τὴν οὐσία μας τὴν γνωρίζουμε μέσα ἀπὸ τὴν συνείδηση, πὼς μέσα ἀπὸ τὴν συνείδηση ἡ πνευματικὴ οὐσία δηλώνει τὸν ἑαυτὸ της στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ της²; Ἡ θεωρία τοῦ Locke εἶναι τελείως ἀντίθετη πρὸς τὴν παραδεδομένη δογματικὴ ἀποψη ποὺ ταυτίζει τὴν οὐσία μὲ τὸ «ἐγώ».

* * *

Ἡ ἐξέταση ποὺ κάνει ὁ Locke τοῦ προβλήματος τῆς ταυτότητος τοῦ «ἐγώ» εἶναι, ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις, μία ἀπὸ τίς πιὸ πρωτότυπες καὶ πηγαῖες θέσεις τοῦ *Essay Concerning Human Understanding*, καὶ τὸ χτύπημα ποὺ ἐπιφέρει στὴν δογματικὴ παράδοση εἶναι πιὸ δυνατό ἀπὸ ὅ,τι αὐτὸ ποὺ ἀναφέρεται στὴν γενικὴ ἔννοια τῆς οὐσίας³. Μὲ βάση τὴν ψυχολογικὴ ἐμπειρία καταλήγει νὰ κἀνῃ τὴν ἔννοια τῆς προσωπικῆς μας ὑπαρξῆς μία ἰδέα τῆς ἐσωτερικῆς αἰσθησης, ποὺ δίνει περιεχόμενο στὸ «ἐγώ»⁴. Στὴν θέση τοῦ «πράγματος καθαυτὸ» βάζει μία συγκεκριμένη ἔννοια, τὴν ἔννοια τοῦ προσώπου, ποὺ διατηρεῖ τὴν συνέχειά του μέσα στὸ χρόνο.

Θὰ πρέπη ὅμως νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἀκόμη καὶ ἐδῶ, στὸ πιὸ ὥριμο προῖον τῆς κριτικῆς του, δὲν κατάφερε ὁ Locke νὰ ἀποδεσμευθῇ τελείως ἀπὸ τὴν παραδοσιακὴ σκέψη. Ἀποφεύγει νὰ ἐρευνήσῃ τὴν φύση μιᾶς πνευματικῆς οὐσίας, ποὺ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τίς ἐκδηλώσεις τοῦ πνεύματος, ὥστόσο ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἀποκλείσῃ. Ἐξακολουθεῖ νὰ πιστεύῃ πὼς ὑπάρχει στὴ βάση μία ἄγνωστη πνευματικὴ οὐσία, καὶ ὅτι ἡ ταυτότης τῆς συνείδησης θὰ πρέπη νὰ πραγματωθῇ εἴτε μέσα ἀπὸ τὴν ταυτότητα μιᾶς οὐσίας εἴτε ἑνὸς ἀριθμοῦ τέτοιων οὐσιῶν. Καὶ διατυπώνει ἀκόμη τὴν σκέψη ὅτι ἡ ταυτότης τοῦ «ἐγώ» ἀποτελεῖ μία ἰδιότητα τῆς οὐσίας⁵.

Ἔτσι τὸ πρόβλημα δὲν βρίσκει τὴν τελειωτικὴ λύση του. Στὸ βάθος μένει πάντοτε ἡ οὐσία σὰν τὸ ἄγνωστο ὑπόστρωμα, τὸ ὁποῖο δὲν μποροῦμε νὰ ἀρνηθοῦμε πὼς ὑπάρχει, ἀλλὰ δὲν μποροῦμε συγχρόνως καὶ νὰ καθορίσουμε τὴν φύση του. Ἡ ἐμπειρία ὑπαινίσσεται τὴν ὑπαρξή της ἀλλὰ ποτὲ δὲν μᾶς ἀποκαλύπτει τὴν φύση της⁶.

1. Βλ. Locke, *Ibid.*, II. XXVII, 22 (Fraser 263).

2. Βλ. *Ibid.*, II. XXVII. 25 (Fraser 265).

3. Βλ. J. GIBSON, *Locke's Theory of Knowledge*, Cambridge 1968, σ. 119.

4. Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, II. XXVII. 29. (Fraser 470).

5. Βλ. J. GIBSON, *Locke's Theory of Knowledge*, Cambridge 1968 σ. 119.

6. Βλ. R. AARON, *John Locke*, Oxford 1965, σ. 152-3.

THE NOTIONS OF *SUBSTANCE* AND *SELF* IN THE PHILOSOPHY OF LOCKE

S U M M A R Y

What makes Locke's theory of Substance interesting is the attempt of the philosopher to reconcile the empiricist theory of Knowledge with some fundamental positions of the scholastic tradition. Throughout his analysis of the idea of substance we find his effort to mediate the extreme empirical principle, that our ideas of reality consist of phenomena presented in the senses. Thus he recognizes the existence of substance, which is to be found beyond our sense-experience.

He approaches the scholastic tradition in so far as he realizes that the ideas of sensible qualities cannot subsist alone. This leads him to the conclusion that there must be some substance supporting the phenomena of the sensible world. His empirical principles however do not allow him to go any farther. So he says that the idea of substance is an unknown *substratum* of which we have no clear or distinct idea.

This is true not only of the material but also of the spiritual substances. Both of them are ideas equally obscure and confused. The weak point of his theory, in the case of spiritual substances, is the empirical way in which Locke tries to approach them. He believes that he can conceive the idea of spiritual substance through its manifestations, such as thinking, understanding, volition etc. as an element that makes them stand together, exactly in the same way as he conceives the corporeal substances through the manifestations of their qualities. But he fails to see a fundamental difference: that in the case of spirit, behind thinking, reasoning etc. there is a consciousness of *self*, as a unifying principle.

Thus we come to the notion of *self*. The most important point here is the distinction Locke makes between the idea of substance and the idea of *self* or *person*. The thinking substance is something completely independent from the consciousness of *self*. It is an obscure idea, while the «ego» is founded entirely on consciousness which operates through memory. Locke emphasizes the important role played by memory in the

formation of the *self*, which thus preserves its unity through time. So the «cogito» which constituted for Descartes the base for the identity of human substance, becomes for Locke something completely unknown. The distinction he makes between substance and the *self* has immediate consequences for the problem of responsibility in the field of Ethics. Locke believes that the responsibility for what a man does should be ascribed to the *person* (or *self*) and not to the substance of that man. This is a weak point in his theory as well as his general distinction between substance and *self*.

Regardless its weakness, the examination of the notion of the *self* stands as one of the most original positions of the *Essay*. Locke transfers the problem from the field of metaphysical speculation to the field of empirical Psychology and transforms the idea of our personal existence into an idea of our inner sense, which gives content to our «ego». Thus far Locke «bansters» the traditional notion of substance. But he cannot refuse it completely. He continues to believe that beyond all these manifestations there exists a substance which remains unknown forever. Experience only suggests its existence but it never reveals its nature to us.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- John Locke, *An Essay Concerning Human Understanding*, Ed. by A. C. FRASER (reprint, 2 Vols., New York: Dover, 1959).
- Berkeley, *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge*, Ed. by LINDSAY, London, 1934.
- *Three Dialogues between Hylas and Philonous*, Ed. by LINDSAY, London, 1934.
- Hume, *A Treatise of Human Nature*.
- Spinoza, *Éthique*, (Oeuvres, Bibliothèque de la Pléiade, Gallimard).
- Leibniz, *La Monadologie*, Paris: Librairie Hachette, 1925.
- JAMES COLLINS, *The British Empiricists*, London, 1967.
- J. GIBSON, *Locke's Theory of Knowledge and its Historical Relations*, Cambridge 1968.
- D. J. O'CONNOR, *John Locke*, New York, 1966.
- *A Critical History of Western Philosophy*, Toronto 1968.
- M.V.C. JEFFREYS, *John Locke: Prophet of Common Sense*, London, 1967.
- R. AARON, *John Locke*, Oxford 1965.
- W. WINDELBAND, *A History of Philosophy*, New York, 1958.